

УДК 331.5

Р. С. Чорний,
к. в. н., доцент кафедри загальноекономічних та гуманітарних дисциплін,
Тернопільський національний економічний університет, Новоболонський факультет

СОЦІАЛЬНО-ДЕМОГРАФІЧНІ ФАКТОРИ РОЗВИТКУ ТРУДОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ У СІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ

Розкриваються особливості формування та використання трудового потенціалу у сільських поселеннях. Аналізуються явища та процеси, що найбільшою мірою впливають на розвиток трудового потенціалу села, виділяються соціально-демографічні фактори розвитку трудового потенціалу села.

Features of the formation and use of labor potential in rural areas are analyzed. The phenomena and processes that have the greatest impact on the development of the rural labor potential are analyzed, the socio-demographic factors of development of the labor potential in rural areas are considered.

Ключові слова: трудовий потенціал, фактор розвитку, сільське поселення, демографічна ситуація.

Key words: labor potential, factor of the development rural areas, the demographic situation.

Збереження та розвиток трудового потенціалу сільських поселень у сучасних соціально-економічних умовах є запорукою та одним із визначальних факторів побудови конкурентоспроможної національної економіки та зростання добробуту її громадян. Деградація демографічної, поселенської та соціальної сфери села посилюють негативні тенденції у праце-ресурсній сфері та значно актуалізують питання пошуку шляхів подальшого розвитку сільського трудового потенціалу.

Дослідження сучасного стану та проблем розвитку трудового потенціалу у сільських поселеннях присвячені численні праці таких науковців, як К.І. Якуба, П.Т. Саблук, М.К. Орлатий, Г.В. Войтенко, М.А. Лендел, М.І. Долішній тощо. Попри доволі розгорнуту наукову спадщину у дослідженні питань формування та розвитку сільського трудового потенціалу, актуальним залишається виокремлення та дослідження демографічних та соціальних факторів розвитку трудового потенціалу, що чинить визначальний вплив на динаміку кількісно-якісних змін останнього.

Для виокремлення факторів розвитку трудового потенціалу села необхідно, насамперед, розглянути базис термінологічно-понятійного апарату досліджуваної наукової проблематики.

Попередньо проведені нами дослідження дозволили сформулювати авторське бачення трудового потенціалу, під яким ми пропонуємо вважати акумульовану та реалізовану сукупність демографічно-біологічних, морально-етичних, соціально-економічних, організацій-

но-управлінських, освітньо-кваліфікаційних, когнітивно-психологічних характеристик, якостей та можливостей окремої людини чи сукупного працівника, що формує, реалізовує чи акумулює для реалізації у майбутньому резерв праці у конкретному вимірі простору, часу та умов суспільно-економічного, інноваційно-технологічного та екологічного розвитку.

У свою чергу, розвиток трудового потенціалу ми розглядаємо як еволюційний процес переходу фаз відтворювального циклу (формування, становлення, реалізації, використання, збереження та відтворення) у напрямі досягнення трудовим потенціалом більш досконалих станів, що забезпечують найбільш оптимальні умови для самовираження у процесі праці особистісних характеристик, якостей та можливостей носіїв трудового потенціалу.

Очевидно, розвиток трудового потенціалу обмежується конкретними умовами, явищами, процесами, що детермінують стан його розвитку та формують базу для перетворення та використання потенційних характеристик, якостей та можливостей носіїв здатності до праці у дійсність. Детерміновані та структуровані відповідно до обраної градації умов, явища та процеси слід вважати факторами розвитку трудового потенціалу того чи іншого територіального утворення чи конкретної просторової форми організації суспільства.

Необхідною умовою виокремлення факторів розвитку трудового потенціалу тої чи іншої просторової форми організації суспіль-

ства (територіального утворення) є розгляд їх "гомологічних" особливостей. Так, поселенсько-особистісні спільності мешканців сільських поселень зумовлені такими особливостями, як:

— деконцентрація населення та мережі господарюючих об'єктів;

— заангажованість сільських жителів у сфері сільського господарства;

— малоповерхова житлова забудова з присадибними ділянками та господарськими будівлями, в догляді та обробітку яких беруть безпосередню участь мешканці сільських домогосподарств;

— геолого-географічна та етно-культурна зумовленість життєдіяльності та способу життя;

— історично та культурно зумовлена консервативність у дотриманні життєвих норм та принципів тощо.

Дані поселенсько-особистісні спільності населення сільських поселень та особливості, що їх зумовляють, проявляються у специфіці впливу факторів розвитку трудового потенціалу як у площині сфер впливу, так і у форматі рівнів впливу.

Визначальною та першочерговою передумовою розвитку трудового потенціалу у сільських поселеннях є актуальний стан демографічної ситуації. Чисельність наявного сільського населення в Україні на початок 2012 року налічувала 14336,9 тис. осіб, що складало 31,32 % загальної кількості населення по Україні. Дана кількість осіб проживала у 28457 сільських населених пунктах [1, с. 8, 17], причому три чверті сільського населення на відповідний статистичний період мешкало у середніх (від 1 до 2 тис.) та великих (від 2 до 5 тис. і більше мешканців) селах, які вважаються найбільш перспективними в Україні. Із 14,4 млн осіб, що проживали у сільській місцевості, станом на 1 січня 2011 року сільське населення у працездатному віці складало 56,2 % (8,09 млн осіб), у тому числі 26,2 % (3,78 млн осіб) жінки та 30,0 % (4,32 млн осіб) — чоловіки [2, с. 29].

Демографічна ситуація у сільських поселеннях за регіонами України характеризується переважанням негативних тенденцій, що проявляються у скороченні як загального, так і природного приростів населення. Так, станом на 1 січня 2011 року, по сільській місцевості загалом по Україні загальний приріст населення склав -101267 осіб, а природний приріст населення — -96003 осіб. Позитивні значення загального приросту на даний часовий період населення спостерігалися лише у сільській місцевості АР Криму (98) та Закарпатської області (1327 осіб), а природного приросту населення — по сільських населених пунктах Рівненської (516) та Закар-

патської (2020 осіб) областей. [1, с. 12].

Специфіка сільських поселень у господарській структурі полягає у її історично зумовленому аграрному спрямуванні. Відтак, виділення факторів розвитку трудового потенціалу сільських поселень полягає не лише у дослідженні демографічної структури населення сільських поселень, але й у площині дослідженні специфічної професійно-кваліфікаційної, соціально-економічної структури працівників сільської місцевості.

Одним із основних індикаторів соціально-економічних зрушень у розвитку трудового потенціалу є показники стану та динаміки розвитку сфери зайнятості. Зокрема, в питаннях дослідження розвитку трудового потенціалу у сільських поселеннях основними показниками, що характеризують стан та динаміку розвитку сфери зайнятості на селі, можна вважати рівні зайнятості за відповідними віковими групами, структуру зайнятості за видами економічної діяльності та статусом зайнятості а також абсолютні та відносні показники безробіття серед населення сільської місцевості.

Так, згідно даних Державної служби статистики України, структуру зайнятості громадян, що проживають у сільській місцевості, можна охарактеризувати наступними тенденціями.

1. Рівень зайнятості сільського населення віком 15—70 років за останнє п'ятиріччя зріс з 61,5 % у 2007 році до 63,0 % у 2011 році.

2. У структурі зайнятості сільських мешканців за віковими групами спостерігалось переважання рівнів зайнятості населення у віці 30—49 років (74,6 — 79,5 %), найнижчий рівень зайнятості серед молоді віком 15—24 років (41,3 %), та низький рівень зайнятості осіб віком 60—70 років (42,1 %).

3. У динаміці 2001—2011 років рівень зайнятості сільських мешканців у віці 15—24 роки зріс із 36,2 % до 41,3 %, для осіб у віці 60—70 років відповідна динаміка відображалась у подвоєнні рівнів зайнятості (а саме — із 22,3 % відповідної вікової категорії у 2001 році до 42,1 % у 2011 році).

4. У структурі зайнятості сільських мешканців за статусом зайнятості у порівнянні із 2006 роком зросла частка працюючих за наймом (від 54,0 % до 58,2 % у 2011 році), питома вага самозайнятих знизилася з 44,5 до 40,4 % та незначно скоротилася частка безкоштовно працюючих членів сім'ї (на 0,2 %). Для прикладу: у міських поселеннях частка найманих працівників зменшилася за відповідний період з 93,4% до 91,2%, та питома вага самозайнятих зросла з 5,2 до 7,3 % (рис. 1).

5. Зайнятість сільського населення у неформальному секторі економіки у 2011 році скла-

дала майже половину загальної чисельності зайнятого населення на селі (3,1 млн осіб), причому зайнятість осіб 60—70 років у неформальному секторі складала 91,8 %, а осіб 15—24 років — 57,7 % загальної чисельності зайнятого населення даної вікової групи.

6. Чисельність безробітних (за методологією МОП), що проживали у сільській місцевості у 2011 році, становила близько 522 тис. осіб (7,5 % економічно активного населення), при чому найвищий рівень безробіття спостерігався серед молоді віком 15—24 роки.

Для жителів сільської місцевості доволі обмеженими є не лише професійно-кваліфікаційна сфера щодо реалізації власного потенціалу праці, але і надто мала ємність сектора вакансій по основних класах сільськогосподарських професій. Так, найбільш затребуваними та одночасно найбільш дефіцитними професіями у сільській місцевості є професія тракториста, озеленювача, садівника, робітника на низькокваліфікованих ручних роботах у сільському господарстві, доярки, виноградаря, робітника зеленого будівництва тощо. З огляду на професійно-кваліфікаційну вузькість сільської сфери зайнятості та незначну кількість, власне, високорозвинутих сільськогосподарських підприємств, сільські працівники мають доволі обмежені можливості щодо професійного зростання та покращення якісних показників трудового потенціалу загалом.

Із загальної кількості вакансій державної служби зайнятості станом на кінець 2011 року у розмірі 59,3 тис. на працівників сільського господарства припадало лише 2,86 тис. вільних робочих місць. Таким чином, з числа 122,8 тис. незайнятих громадян з числа працівників сфери сільського господарства, у 2011 році мав шанс працевлаштуватись та реалізувати власний потенціал праці лише кожен 43 працівник. Беручи до уваги, що 40 % всіх безробітних на обліку державної служби зайнятості є мешканцями сільських поселень, складається доволі примарна ситуація щодо перспектив якісного розвитку трудового потенціалу на селі.

Вагомим чинником, що впливає на розвиток трудового потенціалу, є мотиваційні очікування у сфері використання трудового потенціалу, а саме: очікування щодо процесів безпосереднього споживання результатів продуктивної зайнятості та очікування щодо формування системи трудових доходів та соціального

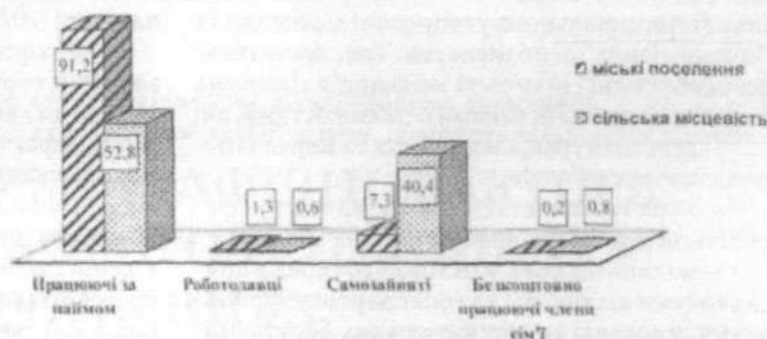

Рис. 1. Структура зайнятого населення у 2011 році (за місцем проживання та статусом зайнятості)

Джерело: за даними Державної служби статистики України [7].

захисту працюючого та непрацюючого населення.

Щодо матеріальних мотиваційних очікувань, то найбільший вплив на реалізацію та розвиток трудового потенціалу чинять очікування щодо отримання гідної винагороди за виконану працю. Проте статистичні дані щодо рівнів заробітної плати підсилюють негативні тенденції у намірах здійснювати сільськогосподарську працю.

Рівень оплати працівників, що працюють у сфері сільського господарства, залишається стабільно низьким та значно поступається заробітним платам працівників інших видів економічної діяльності (рис. 2).

Зокрема, у 2011 році середньомісячна заробітна плата штатних працівників у сільському господарстві складала 1800 грн., у той час коли в середньому по Україні відповідний показник становив 2 633 грн. та максимальний рівень доходів досягався у сфері фінансової діяльності (5340 грн.) та у добувній промисловості (4370 грн.). Загалом у сільській місцевості оплата праці покриває лише близько 33 % сукупних ресурсів домогосподарств, в той час коли у міських поселеннях відповідний показник складає понад 55 % [5, с. 88].

Окрім низьких рівнів оплати праці сільськогосподарських працівників, ринок праці у сільській місцевості характеризується доволі значними коливаннями у зв'язку із сезонним характером діяльності більшості сільськогосподарських підприємств.

Така динаміка сфери використання трудового потенціалу зумовлює зайнятість населення, що проживають у сільській місцевості у весняний та літньо-осінній період та вимушене вивільнення значної частини працездатного населення у зимовий період. За даними Державної служби зайнятості [3], у 2011 році на кінець грудня, січня, лютого кількість незайнятих громадян з числа працівників сільського господарства

Рис. 2. Середньомісячна заробітна плата штатних працівників за видами економічної діяльності

Джерело: за даними Державної служби статистики України [7].

коливалася у діапазоні 122—158 тис, в той час коли з квітня по листопад на кінець місяця даний показник склав 55—110 тис. осіб.

Малоефективні технології сільськогосподарського виробництва, відсутність паритету в оплаті праці працівників сільськогосподарських підприємств та доволі довгий ланцюжок посередників у промисловій переробці та реалізації продукції сільськогосподарського виробництва значно знижують мотивацію мешканців сільських територій щодо реалізації власного потенціалу праці. Зниження мотиваційних очікувань мешканців сільських територій у сфері реалізації та використання трудового потенціалу сиріє не лише посиленню міграційних потоків у напрямі міста, але стає вагомим чинником посилення міграційних інтересів у напрямі за кордон.

Дані статистичних обстежень [4, с. 110] засвідчують, що хоча у складі мігрантів мешканці міст кількісно переважали мешканців сільських поселень (54,4 % проти 45,6 %), частка трудових мігрантів у загальній чисельності населення працездатного віку у сільській місцевості вдвічі більша, ніж відповідний показник у міських населених пунктах — 8,0%. Згідно даних соціологічних обстежень [4, с. 113], за оцінкою респондентів щодо обсягів трудової міграції в їхніх населених пунктах, за кодом перебуває 1,1 млн

осіб, або 3,9% населення працездатного віку, а за оцінками голів сімей, у сільській місцевості налічується 540 тис. трудових мігрантів, які становлять 6,4% сільського населення працездатного.

Не дивлячись на певні розбіжності в офіційних та неофіційних оцінках обсягів трудової міграції населення, що проживає у сільських поселеннях, ситуація не перестає бути критичною ще й з огляду на те, що за кордон у довготривалі поїздки у пошуках праці вирушають мігранти — селяни молодшого і середнього працездатного віку.

Даний факт, наприклад, пояснює доволі непропорційну демографічну ситуацію на селі, коли фактичними мешканцями багатьох сімейних господарств є соціальні сироти — діти та особи похилого віку, які за ними наглядають. Проблема соціально зумовленого "дитячого" та "пенсійного" сирітства тягне за собою не лише проблеми розбалансування демографічних показників на селі, але і загрожує руйнації усталеної поведінково-ціннісної поведінки та культури праці наступними поколіннями сільських мешканців.

Вагомим фактором міграційного відтоку сільських мешканців у міста та за кордон є не лише негативні мотиваційні очікування у сфері трудових доходів сільських мешканців, але і

значний якісний розрив у частині розвитку сфери обслуговування, рівня та умов життя (доступність магазинів, дитячих садочків, закладів освіти, побутового обслуговування тощо).

Поряд із нерозвиненістю соціально-житлової інфраструктури на селі, критичним станом загальноосвітніх навчальних закладів та практичною відсутністю у сільській місцевості професійно-технічних навчальних закладів, доволі "представницьким" індикатором низьких соціальних стандартів життя та праці у сільській місцевості, на нашу думку, є показники мереж охорони здоров'я (табл. 1).

Так, за останнє десятиріччя мережа лікувально-профілактичних закладів, розташованих у сільській місцевості, зазнала трикратного скорочення практично за усіма показниками [6, с. 8]. Якщо дану статистичну характеристику стану системи охорони здоров'я у сільській місцевості збагатити аналізом матеріально-технічної та лікувально-діагностичної оснащеності існуючих лікувальних закладів, а точніше — її моральною та фізичною відсталістю, а частково і відсутністю найнеобхіднішого (ліків, препаратів, діагностичного обладнання тощо), ← доволі критично виглядають перспективи сільського трудового потенціалу у сфері його збереження та якісного відновлення.

Таким чином, можемо зробити висновок, що у сільських поселеннях сформована доволі специфічна професійно-кваліфікаційна, соціально-економічна і демографічна структура населення, яка діє не на користь прогресивних кількісно-якісних зрушень у розвитку трудового потенціалу. Політика збереження та розвитку трудового потенціалу у сільських поселеннях повинна здійснюватися на основі інноваційно-інвестиційного розвитку конкурентоспроможних сільськогосподарських виробництв, підвищення якості життя сільських мешканців, зростання трудових доходів та соціально-економічного добробуту сільських мешканців.

Пошук шляхів оптимізації використання трудового потенціалу, розширення видів економічної діяльності на селі та посилення мотиваційних складових праці сільських мешканців

Табл. 1. Мережа лікувально — профілактичних закладів, розташованих у сільській місцевості України (заклади, що перебувають у сфері управління Міністерства охорони здоров'я України) (на кінець року, одиниць)

Лікувально - профілактичні заклади	2000	2005	2007	2008	2009	2010	2011
Кількість лікарняних закладів	1007	707	645	612	577	543	333
в них ліжок	20275	14136	13039	12478	12842	12277	7586
<i>За загальною кількістю лікарняних закладів:</i>							
центральні районні лікарні	6	6	6	6	6	6	6
районні лікарні	25	30	29	29	28	28	22
дільничні лікарні	943	658	598	566	531	497	301
диспансери	12	3	3	3	3	3	2
спеціалізовані лікарні	17	9	7	7	8	8	1
інші заклади	4	1	2	1	1	1	1
Кількість самостійних лікарських амбулаторій та поліклінік	2321	3056	3274	3366	3399	3440	2956
Кількість станцій та відділень швидкої медичної допомоги	207	181	164	176	179	175	140
Кількість фельдшерсько - акушерських пунктів	16113	15459	15229	15101	15028	14934	12484

Джерело: складено автором на основі [6].

поруч із посиленням уваги держави щодо забезпечення достойних соціальних умов життя праці сільських жителів позитивним чином вплине на розвиток трудового потенціалу сільських територій та сприятиме зростанню його кількісно-якісних характеристик.

Література:

1. Чисельність наявного населення України на 1 січня 2011 року [стат. зб.] / Державна служба статистики України. — Київ, 2011. — 112 с.
2. Сільське господарство України. 2010 рік: [стат. зб.] / Державна служба статистики України. — Київ, 2011. — 374 с.
3. Державна служба зайнятості України. Чисельність незайнятих громадян та кількість вакансій для працівників сільського господарства [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dcz.gov.ua>.
4. Населення України. Трудова еміграція в Україні. — К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2010. — 233 с.
5. Соціальні індикатори рівня життя населення: [стат. зб.] / Державна служба статистики України. — Київ, 2011. — 203 с.
6. Заклади охорони здоров'я та захворюваність населення України у 2011 році: [Статистичний бюлетень] / Державна служба статистики України. — Київ, 2012. — 89 с.
7. Ринок праці України у 2011 році: Аналітично — статистичний збірник / Державний центр зайнятості. — Київ — 2012.

Стаття надійшла до редакції 11.10.2012 р.